

Úvodem: Návraty k T. G. Masarykovi

Jan Zouhar —

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

zouhar@phil.muni.cz

Jedna z nejužších ulic v centru města Brna, vedoucí od hlavního nádraží k náměstí Svobody, která se za Rakousko-Uherska nazývala Ferdinandovou třídou, byla v roce 1918 přejmenována na Masarykovu, v roce 1939 na Herrmann-Göring-Strasse, v roce 1945 se opět jmenovala Masarykova, od roku 1954 byla třídou Vítězství, v letech 1968–1970 byla znova krátce Masarykova, potom až do roku 1989 byla zase třídou Vítězství a od té doby je to opět Masarykova.

Před kutnohorským královským palácem a mincovnou Vlašský dvůr stojí Masarykova socha, zbudovaná komitétem pro postavení pomníku T. G. Masaryka za podpory vděčných Kutnohořanů, poprvé odhalena 27. 10. 1938, stržena v roce 1942, opět postavena 27. 10. 1948, odstraněna v roce 1959, obnovena 27. 10. 1991.

Mohli bychom pokračovat, osudy názvů ulic a náměstí, soch a bust TGM v našich městech a obcích odrážejí tři naše návraty k Masarykovi – po roce 1945, v roce 1968 a po roce 1989. Masaryk se třikrát vrátil z násilného zapomenutí, pokaždé však do jiné společnosti a do jiné společenské situace – poprvé v období po německé okupaci a po skončení válečného běsnění, podruhé v době pokusu o reformovaný socialismus s lidskou tváří, potřetí pak při obnově demokratického státu, který se vracel do Evropy. Jakou povahu mají tyto návraty – jsou důkazem stále aktuálnosti Masarykova odkazu, nebo jsou pouze projevem povinné úcty k symbolu naší moderní státnosti a jejího demokratického základu? Je nám zřejmé, proč měl být v nedemokratických poměrech Masaryk zapomenut, ale k čemu se vlastně vracíme – k Masarykovým myšlenkám, k výsledkům Masarykovy politické a společenské aktivity, k mravnímu příkladu jeho osobnosti? Víme, kdo to byl Masaryk? Proč vlastně cítíme potřebu vrátit se k Masarykovi, proč chceme, aby nám byl Masaryk vrácen, chceme se vůbec k Masarykovi *skutečně* vracet? A jsou to opravdu návraty? Masaryk přece nikdy zcela neodešel, přestože byl většinu z oněch

81 let, které do dnešního dne uplynuly od jeho smrti, odsuzován, umlčován a zamlčován, byl v obecném i individuálním povědomí stále přítomen.

Masaryk byl od roku 1882 profesorem filosofie na Karlo-Ferdinandově univerzitě a od konce osmdesátých 19. století se současně aktivně účastnil veřejného a politického života. Pro mnohé také byl a zůstává především zakladatelem našeho státu v roce 1918. To je také důvod, proč návraty k Masarykovi nemají nikdy pouze povahu filosofickou, resp. historicko-filosofickou, ale jsou vždy vázány na konkrétní historickou a společenskopolitickou situaci; vztah k Masarykovi se stává znakem doby. Navíc povaha Masarykovy filosofie i povaha jeho státnického působení umožňují vyjádření osobního stanoviska, dovolují protichůdné interpretace, každý může mít a má „svého“ Masaryka.

V období let 1945–1948 byla Masarykovi věnována celá řada knižních a časopiseckých statí. V novém vydání vyšla práce Zdeňka Nejedlého *T. G. Masaryk*. Znovu vyšly Čapkovy *Hovory s TGM* a Ludwigova kniha *Duch a čin*. V reedicích byly v nakladatelství Čin vydány Masarykovy práce *Česká otázka, Naše nynější krize, Otázka sociální, Ideály humanitní, Problém malého národa, Palackého idea národa českého, V boji o náboženství a Jak pracovat*. Významným podnětem bylo obnovení činnosti Ústavu T. G. Masaryka v roce 1945¹ a založení Masarykovy společnosti v březnu 1946.

Stejně jako poválečné Československo nebylo a ani nemohlo být v letech 1945–1948 návratem k poměrům 1. republiky, tak i návrat k Masarykovi v této době přinesl nutně nové čtení Masarykova myšlenského a politického odkazu. Ve změně společenské situaci byla připomínána především Masarykova filosofie demokracie a jeho sociální filosofie byla spojována nepřesně se socialismem. Toto úsilí sledovalo dvojí cíl – na jedné straně uchovat a obnovit pozitivní hodnoty, se kterými je Masarykovo myšlení a politická aktivita spojována, na straně druhé využít Masarykovu osobnost v politických střetech poválečného období. K Masarykovi se v té době hlásily všechny politické strany. I komunisté projevovali nejen obavy ze zneužívání Masarykova odkazu, tj. obavy, aby se Masaryk nestal pouze symbolem, ale hlásili se i k jeho dědictví, aby (jak říkali a psali) se všechny nejlepší stránky Masarykova života a učení, v nichž se vyjadřuje jeho lidovost, staly součástí naší

1 Viz Zumr, J., *Historie Ústavu T. G. Masaryka*. In: Broklová, E. a kol. (eds.), *Mám jen knihy a skripta, cenná práce životní*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2002, s. 15–41; též Schenk, A., *Z Paměti*. In: tamtéž, s. 209–287.

Kuratorium Ústavu TGM pracovalo od podzimu 1945 do května 1948 ve složení Edvard Beneš (předseda), Oskar Odstrčil (jednatel), Alice Masaryková, Antonín Schenk, Ludmila Kloudová (členové), František Fajfr (náhradník). Na konci roku 1948, po úmrtí Edvarda Beneše a emigraci Alice Masarykové, pracovalo kuratorium ve složení: František Fajfr (předseda), Oskar Odstrčil (jednatel), J. L. Hromádka, Antonín Schenk, Ludmila Kloudová (členové), Josef Navrátil (náhradník).

národní tradice. Předseda vlády Klement Gottwald se v projevu k 10. výročí úmrtí T. G. Masaryka v roce 1947 přihlásil k Masarykově mravní opravdovosti a vlastenectví práce. Po roce 1945 se tak především kladou otázky, zda nám Masaryk může pomoci při překonávání válečných otřesů, při obnově republiky na nových základech a se zřetelem k změněnému postavení země v poválečné Evropě.

Poválečné období přineslo také další rozvoj masarykologického bádání a nový zájem o jeho pojetí vědy, filosofie, sociologie, náboženství, filosofie českých dějin, filosofie politiky a filosofie člověka. Za všechny autory připomeňme alespoň Jana Patočku, který se v roce 1946 vyjádřil k Masarykovu odkazu v nových společenských poměrech a v situaci po 2. světové válce ve dvou studiích – „Masaryk a naše dnešní otázky“² a „Masaryk včera a dnes“.³

Patočkovi je Masaryk podnětem k analýze hloubky mravní a duchovní krize způsobené válkou, je mu myslitelem, který určil ideu našeho dosavadního státního života, ale dnes jsme mu vzdáleni, a proto o něm musíme v nové situaci znovu přemýšlet. Patočka se vrací k Masarykově *Světové revoluci*, která podle něho v období první republiky působila i tím, že se zdálo, „že jsou v ní všechny základní životní otázky nejen položeny, ale velikou životní zkouškou Velké války potvrzeny a rozřešeny. Tak se Masarykovy myšlenky a dílo stávaly jakýmsi zvěstováním bezpečného optimismu, civilizačního a morálního pokrokářství, ale nejsou to výzvy a upozornění, jaké problémy na nás doléhají, nýbrž bezpečné odpovědi na tyto otázky.“⁴

Demokratický svět se však na konci třicátých let 20. století dostal do hluboké hospodářské a morální krize, která přinesla další světovou válku a po ní nové společenské a politické poměry. Masarykův postoj, jeho filosofie moderních dějin se zdá být překonána, Patočkovi se zdá „že s ním dnes nelze již počít nic nebo málo, že to je kus historie, a nikoli živá součást dneška“.⁵ Masaryk se však ptal po základech krize moderního člověka a po možnostech jejího řešení, je třeba ho chápat jako filosofa krize, protože „viděl celý nový život jako krizi, viděl její příčiny v duchovní oblasti, viděl, jak se v rafinovaných civilizacích rodí touha po barbarství, a tím nové barbarství; viděl, jak se vlastní slabost a bezmocnost přetváří v kult divoké a hrubé síly“.⁶ Podle Jana Patočky „v tom je aktualita Masarykova pojetí i pro dnešek; takové strašlivé výbuchy, jakých jsme byli svědky, nejsou toliko dokladem kapitalistického rozkladu, nýbrž zároveň toho, jak hluboko moderní svět zasáhla nihilistická

2 Patočka, J., Masaryk a naše dnešní otázky. *Křesťanská revue*, 13, 1946, č. 2, s. 35–38.

3 Patočka, J., Masaryk včera a dnes. *Naše doba*, 52, 1946, č. 7, s. 302–311.

4 Patočka, J., Masaryk včera a dnes. In: týž: *Češi I.* In: týž, *Sebrané spisy*. Sv. 12: Soubor textů k českým dějinám a české filosofii. Ed. K. Palek – I. Chvatík. Praha, Oikúmené 2006, s. 93.

5 Tamtéž, s. 95.

6 Tamtéž.

krize, kterou není přirozeně možno léčit toliko sociálními reformami, nýbrž zároveň obnovou vnitřní“⁷

Současně však tehdejší doba přináší nové problémy a nové otázky. Jedna z oněch nových a naléhavých otázek souvisí s novým sociálním řádem, který by měl kromě nastolení sociální spravedlnosti respektovat i mravní úsilí svobodného člověka při hledání smyslu života. A v této naší situaci nám podle Jana Patočky stále má „co říci nauka Masarykova, podle níž je třeba sociálních proměn strukturálních na jedné, ale též mravního úsilí na druhé straně; nauka, podle níž třeba změnit životní podmínky lidstva, ale zároveň respektovat duchovní podstatu člověka jako člověka“⁸

V červnu až září 1948 uspořádal Ústav TGM na Pražském hradě výstavu *TGM. Památky života a díla 1948*. Ale už v této době se připravovala kampaň, která se od roku 1950, po rozpačitých oslavách 100. výročí Masarykova narození, zaměřila proti Masarykovi a masarykismu a která vyvrcholila v letech 1951–1956 pokusem o odstranění Masaryka z národní paměti.

Na konci padesátých let 20. století už Ústav T. G. Masaryka neexistoval, Masarykův archiv byl uložen v Ústavu dějin KSČ, Masarykova knihovna nebyla přístupná a byla rozdělena mezi Národní knihovnu, Univerzitu Karlovu a Základní knihovnu ČSAV, ulice byly přejmenovány, pomníky odstraněny, spisy vyřazeny z veřejných a vědeckých knihoven. Masaryk byl odsouzen a měl být zapomenut.

Druhá polovina šedesátých let se nesla ve znamení pokusu reformních marxistů o liberalizaci československé společnosti, jehož součástí se stalo rovněž zvěcnění přístupu k Masarykovi a postupně i snaha propojit T. G. Masaryka a humanistické a demokratické tradice Československa se socialismem s lidskou tvář. Projevilo se to i v tehdejších knižních monografiích. Olga Loužilová se orientovala na Masarykovu filosofii člověka jako filosofický základ humanitní ideje. Karel Pichlík objektivně hodnotil Masarykovy zásluhy o vznik ČSR. Největší ohlas měla knížka *T. G. Masaryk*, ve které Milan Machovec propojil Masarykův odkaz s reformním, demokraticky chápaným marxismem a Masarykovo nábožensko-filosofické a etické myšlení zasadil do interpretačního rámce existenciální filosofie a nových proudů protestantské teologie. A navíc – kromě reformních marxistů (zde mám na mysli zejména texty L. Nového) se k Masarykovi začali koncem 60. let veřejně časopisecky vyjadřovat i stoupenci jiných filosofických koncepcí (V. Černý, J. Patočka, L. Hejdánek, J. Bednář, J. L. Fischer, J. B. Čapek, O. Sus). Tím byl prolomen rámec reformního marxismu, protože ti všichni přinesli jiné čtení Masaryka,

7 Tamtéž, s. 101.

8 Tamtéž, s. 101–102.

kteřé se již nacházelo mimo marxismus, a tím přispěli k atmosféře názorového pluralismu.

Vyšly Čapkovy *Hovory*, z Masarykových spisů *Česká otázka a Ideály humanitní*. Koncem šedesátých let jsme tedy svědky nového návratu k Masarykovi. Patočka se v té době zabývá Masarykovou filosofií dějin ve studii „Filosofie českých dějin“.⁹ Závažnou událostí byl na jaře roku 1968 pokus o obnovu činnosti Ústavu TGM, který zahájilo Kuratorium Ústavu T. G. Masaryka nejprve v čele s Františkem Fajfrem, potom s Janem Patočkou. K pokusu o obnovu činnosti této instituce, založené v roce 1932 samotným Masarykem a existující s protektorátní přestávkou do roku 1954, připravil Jan Patočka program její práce, který nás může překvapit jako souhrn tehdejšího Patočkova hodnocení některých stránek Masarykovy filosofie, je však příkladem věčného přístupu k Masarykovu myslitelskému odkazu: Masarykovo pojetí teorie poznání a metodologie věd je podle Patočky ovlivněno neujasněností vztahu logiky a metodologie, přeceněním přírodovědného hlediska a zjednodušením schématu mýtus – věda. Masarykova filosofie dějin se nevyznačuje smyslem pro skutečný hlubší rozbor podstaty lidské činnosti a Masarykovu filosofii je třeba prozkoumat z hlediska moderního myšlení, do kterého Patočka Masaryka ani nezařazuje. Tento kritický nesouhlas však pro Patočku neznamena odmítnutí Masaryka. Naopak právě rozpory v Masarykově myšlení pro něj představují úkol a výzvu k další filosofické práci. K obnově Ústavu TGM však nedošlo. V sedmdesátých letech minulého století se Masaryk a Patočka stávají prohibitivními osobnostmi, kolem kterých se sice vedou oficiální útočné polemiky, ale spíše se prosazuje tendence mlčení. Po roce 1970 tak byla sice znovu zahájena ostrá kritika masarykismu jako jedné z nejnebezpečnějších příčin pokusu o kontrarevoluci v Československu, vyšlo několik odsuzujících brožur a článků, o Masarykovi ale jinak panovalo mlčení, masarykovské téma se snažil režim spíše promlčet.

Masaryk jako symbol humanity a demokracie však v 70. a 80. letech dokázal spojit různé proudy opozice doma i v exilu, stal se referenčním rámcem, v němž se vyjadřoval nesouhlas s tehdejšími československými poměry, jeho osobnost se stala symbolem odporu k československé normalizaci. Hlavní proud bádání o Masarykovi tak probíhal v disentu a v zahraničí a přinesl některé zásadní práce. V samizdatu vyšly studie J. Patočky, V. Černého, F. Kautmana a především v roce 1980 *Masarykův sborník VII* za redakce Milana Machovce, Petra Pitharta a Miloše Pojara, v zahraničí pak monografie

9 Patočka, J., *Filosofie českých dějin. Sociologický časopis*, 5, 1969, č. 5, s. 457–472.

O. A. Fundy, J. Opata, J. Kovtuna a anglický třísvazkový sborník z londýnské konference o TGM v roce 1986.¹⁰

Po listopadu 1989 prožíváme nový návrat k Masarykovi. Čapkovy *Hovory s T. G. Masarykem* byly vydány v nákladu čtvrt milionů výtisků. V Praze byla pod vedením Josefa Zumra obnovena činnost Ústavu T. G. Masaryka, o. p. s., byl založen Masarykův ústav AV ČR (dnes v. v. i.), zpřístupněn Masarykův archiv a hledají se možnosti pro zpřístupnění Masarykovy knihovny. Projekt vydání Masarykových spisů, který řídí ediční rada Ústavu TGM v čele s Jiřím Brabcem a který předpokládá vydání čtyřiceti svazků, které zahrnou celé Masarykovo dílo, je před dokončením. Nové poznatky přinesly edice Masarykovy korespondence s Karlem Kramářem, Edvardem Benešem, Bedřichem Hlaváčem či slovenskými veřejnými činiteli. Vyšla nová několikasvazková Masarykova biografie *Za ideálem a pravdou* od Stanislava Poláka a vyšly četné nové monografie: Jaroslava Opata, Lubomíra Nového, Jiřího Kovtuna, Miloše Dokulila, Vratislava Doubka. Začal opět vycházet *Masarykův sborník*, který shrnuje hlavní výsledky masarykologického bádání. Masaryk se přiblížil veřejnosti i zásluhou televizního seriálu Zdeňka Mahlera a rozhlasového cyklu Miloše Havelky a Jarmily Lakosilové. Skvělé výsledky vykazují obě specializovaná Masarykova muzea – v Hodoníně a v Lánech. V uplynulém období se konala rovněž řada mezinárodních vědeckých konferencí věnovaných T. G. Masarykovi, kterých se účastnili badatelé z řady evropských zemí, USA, Kanady a Japonska.

Nicméně přestože byl Masaryk před rokem 1989 symbolem odporu proti totalitní moci a v roce 1989 pro mnohé symbolem zásadních společenských

10 V *samizdatu* vyšly mj. práce: Patočka, J., *Dvě studie o Masarykovi (Pokus o českou národní filozofii a jeho nezdar. Kolem Masarykovy filozofie náboženství)*. Petlice 1977 (v roce 1980 Toronto, Sixty-Eight Publishers). Později byla k původním dvěma připojena ještě studie *Masarykovo a Husserlovo pojetí duševní krize evropského lidstva z roku 1936 a vše bylo vydáno jako Tři studie o Masarykovi* (Praha, Mladá fronta–Vyšehrad 1991); Černý, V., *Dvě studie masarykovské (Podstata Masarykovy osobnosti. Čím nám TGM zůstává)*. Expedice 1977, Svědectví 1978 (56). Později publikováno in: Černý, V., *Tvorba a osobnost I. Díl I.* (ed. J. Šulc, Praha, Odeon 1992); Machovec, M. – Pithart, P. – Pojar, M. (eds.), *Masarykův sborník VII: T. G. M. a naše současnost (samizdatový sborník, Praha 1980)*. Knižně vyšlo zkráceně: Praha, Academia 1992; Opat, J., *Filozof a politik T. G. Masaryk*. Index 1987. Knižně: Praha, Melantrich 1990; Kautman, F., *Masaryk, Šalda, Patočka*. Knižně: Praha, Evropský literární klub 1990.

V *zahraničí* mj. vyšlo: Funda, O., *Th. G. Masaryk*. Bern, Peter Lang 1978; Patočka, J. – Kohák, E. – Jakobson, R. – Lochman, J. M. – Černý, V. – Hrubý, K. – Kovtun, J. – Wellek, R. – Štefánek, A. – Szporluk, R. – van den Beld, A., *Masaryk in Perspective*. Ann Arbor, SVU 1981; Wellek, R. – Novák, J. – Haller, R. – Patočka, J. – Scruton, R. – Hrubý, K. – Měšťan, A. – Lochman, J. M. – Nyíry, J. C. – Kohák, E., *On Masaryk*. Amsterdam, Rodopi 1988; Winters, S. – Pynsent, R. – Hanak, H. (eds.), *TGM (1850–1937)*. 3 vols. London, Macmillan 1989–1990. Tento třísvazkový sborník je výstupem z londýnské konference, uspořádané v r. 1986, podrobná zpráva o této konferenci, jejímž autorem je J. Rychlík, byla později publikována v *Masarykově sborníku VIII* (Praha, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s. 1993)

změn, symbolem nových změněných poměrů se nestal. Stát se jím ani nemohl, byl totiž kritikem liberalismu a konzervativismu, které v uplynulém dvacetiletí ovládly myšlenkové ovzduší naší společnosti. Stal se vlastně pravý opak – Masarykova osobnost v některých případech podněcuje otázky a otevírá diskuse: není Masarykova idea češství a národa vlastně nacionalismem s lidskou tváří (jak se domnívá americký masarykolog Roman Szporluk), je Masarykův vztah k moderní literatuře projevem viktoriánského moralismu (jak tvrdí anglický bohemista Robert Pynsent), je Masaryk ve skutečnosti druhořadým filosofem, který navzdory své osobní víře přispěl k našemu anticírkevnictví a volnomyšlenkářství, k rozšíření zhoubné laické morálky a k osudnému odkřesťanštění první republiky (jak tvrdí z mnichovského exilu Karel Mácha), je Masaryk komunitarián, když není socialistou, liberálem ani konzervativcem (jak se ptá nizozemský badatel Antonie van den Beld), je Masarykovo prezidentské působení zkresleno a stalo se mýtem (jak před několika lety prohlásil Václav Klaus)?

Zamysleme se nad tím, čím nám vlastně Masaryk jako myslitelská, mravní a politická osobnost zůstává. Setkáváme se totiž navíc někdy i s názorem, že nám Masaryk už nemá co říci, že je daleko za námi: filosofie vytvořila nové systémy, změnila se náboženská víra a církve, soudobá věda se řídí novými paradigmaty, metodami a technikami, změnilo se výtvarné a hudební umění a krásná literatura, změnil se veřejný i soukromý život, změnila se politika, změnilo se postavení českého národa a českého státu, změnil se celý svět. A v nových kontextech se Masarykovy myšlenky přežily.

Je to pravda? A pokud ne, co tedy dnes můžeme pokládat z Masarykova odkazu za inspirativní, aniž bychom používali laciné aktualizace a patetické proklamace? Co si kromě jeho rozhodující role při založení a budování státu, který už neexistuje, můžeme dnes připomínat, na co můžeme navazovat?

Nemělo by to vyznít jako fráze, ale je to především jeho pojetí demokracie jako způsobu života. Demokracie není pro Masaryka jen mechanismem politického rozhodování. Stanovené zákonné postupy jsou mu totiž jen vnějšími předpoklady při naplňování vnitřního obsahu demokracie, který se opírá o vytvoření občanské společnosti, kultivaci každodenních vztahů mezi lidmi, slušnost, schopnost dospívat k občanskému konsensu, který sjednocuje osobní a dílčí zájmy ve prospěch celku, opírá se o veřejnou politiku, která vychází z humanitní ideje a obrany lidských a občanských práv a souvisí s řešením otázky sociální, opírá se o vědu a je zaměřen proti autoritářské moci, nekritickému myšlení, zjevným pravdám, nacionalismu a rasismu, proti neomylnosti, proti byrokracii a proti apolitičnosti občanů.

Za druhé je to jeho aktivismus, který souvisí s jeho realismem. Masaryk nás nenechává v klidu, vyzývá „přičiňme se sami“, volá po drobné práci, po aktivní činnosti, proti pasivitě, pocitům poraženectví a malosti říká:

„V dějinách nic se nestane, nestane se pouze. Já to musím udělat, já se musím rozhodnout svou vůlí a svým svědomím. Já jsem také historie.“¹¹

Za třetí je to jeho přístup k úloze vědy, vzdělání a kultury v národním životě. Masaryk nejen zásadním způsobem spoluvytvářel českou politiku, ale od svého příchodu do Prahy také českou vědu. Máme dnes Akademii věd, vědecké časopisy, encyklopedie, překlady, původní monografie, vědecké knihovny, nespočet univerzit místo dvou, po kterých volal. Pro Masaryka mělo ale to všechno, věda a vzdělanost, význam nikoliv samoúčelný – bylo to klíčové při překonávání krize a úpadku všech sfér společenského života. Právě proto věnoval Masaryk takovou pozornost organizaci a prohloubení našeho vědeckého a kulturního života, školství, osvěty. Kritický rozum, vzdělání, moderní věda stojí v intencích jeho odkazu proti mýtům, pověrám, proti polovzdělanosti, diletantismu, Kocourkovu, Hulvátovu, proti jednostrannému technologickému rozumářství i mytickému vizionářství, proti ovládání a manipulaci člověka.

Když rekapitulujeme výsledky třetího návratu k Masarykovi, rozhodně nepodléháme iluzi, že je vše v pořádku. Ústav TGM, který Masaryk v roce 1932 založil jako badatelskou instituci a věnoval mu svou knihovnu a archiv a který o svůj majetek a zázemí přišel během nacistické okupace a komunistického režimu, byl sice formálně obnoven v roce 1990, ale stále existuje pouze jako obecně prospěšná společnost, mnohé projekty včetně zpřístupnění Masarykovy knihovny zápasí s nedostatkem finančních prostředků i se svévolným výkladem vlastnických práv, řada témat (Masaryk a krásná literatura, Masaryk a Rusko, Masaryk a marxismus, Masaryk a Evropa, Masaryk a české myšlení, Masaryk a ženy v jeho díle) čeká na nové zpracování. Na druhé straně bychom však neměli přecházet bez ocenění ani to, že pro nové čtení Masaryka bylo vykonáno mnoho pozitivního. Přinejmenším v tom smyslu, abychom věděli, kdo byl Masaryk, aby se nestal pouhým mýtem prezidenta-osvoboditele a aby se jeho myšlenky vrátily do normálního kulturního oběhu.

11 Masaryk T. G.: Ideály humanitní. In: *Spisy T. G. Masaryka*. Sv. 25: Ideály humanitní a texty z let 1901–1903. Ed. M. Kosák. Praha, Ústav T. G. Masaryka, o. p. s. a Masarykův ústav a Archiv AV ČR v. v. i. 2011, s. 61.